

Ruanda '94: egy krízis történelmi háttere

T. Horváth Attila

Történész, az ELTE Afrikanisztika Oktatási Program megbízott előadója. Kutatási területe Kelet-Afrika társadalomtörténete elsősorban a szuahéli nyelvterületen, valamint ugyanitt a nyelvhasználat változásainak vizsgálata.

A jelen szöveg szerzői jogi védelem alatt áll. Kiadja:

<http://alapitvany.kul-vilag.hu>

<http://www.nato-kozpont.hu>

T. Horváth Attila:
Ruanda '94: egy krízis történelmi háttere

2004-ben volt a tizedik évfordulója a ruandai genocídiumnak. A tanulmány áttekinti a polgárháborúhoz vezető múltat. Mindeközben választ keres a korábban soha nem látott, óriási méreteket öltött népiirtás okaira, bemutatja a belga gyarmattartók és misszionáriusok által alkalmazott, a helyi viszonyok teljes félreértésén alapuló „rasszpolitikát” (lásd: hutu és tuszi népcsoportok szembeállítása), valamint az afrikai és konkrétan a ruandai események megértését nehezítő sztereotípiákat.

2004 áprilisában lesz tíz éve annak, hogy a ruandai főváros, Kigali közelében lelőtték az ország államfőjének repülőgépét. Az ezt követő néhány hónap alatt végbemenő öldöklésnek körülbelül egymillió ember esett áldozatul, olyan válságba sodorva az országot, amely még a kisebb-nagyobb háborúkba gyakran bonyolódó Afrikában is példa nélküli volt.

Az események nagyon sok kérdést vetettek fel helyi és világpolitikai szinten is, az ENSZ válságkezelő képességének problémáitól a volt gyarmattartó országok felelősségéig. A kérdés összetett történeti-politikai-társadalmi dimenziói közül elsősorban a történelmet és a róla való beszédmódot mutatjuk be, mivel Ruanda „állatorvosi lóként” példázza a gyarmati országok lakossága történelmi tudatának a gyarmatosítás folyamán bekövetkező és máig ható változásait, torzulásait, amelynek Ruandában olyannyira nagy szerepe volt a tragikus események és előzményeik alakulásában, és annak magyarázatában.

A volt gyarmati országok történelmét kutató történészek időkezelésének kényelmes eszköze a prekoloniális, koloniális, posztkoloniális időszakokra való bontás. Habár manapság egyre erősebbek azok a hangok, amelyek a gyarmatosítás szerepét kisebbítik, Ruanda esetében úgy tűnik kézenfekvő a három időszakos mentén vizsgálni a társadalmi-politikai változásokat. Az írás nem vállalkozhat Ruanda történetének minden területen egyformán mélyreható ismertetésére, hanem hasonlóan a krízisről és előzményeiről megjelent könyvtárnyi irodalom legnagyobb részéhez, a hutu-tuszi viszony függvényében vizsgálja a történelmi eseményeket. Rendhagyónak tűnhet, hogy először Ruanda gyarmattá, majd függetlenné válásának történetét ismerjük meg, de csak ennek fényében érthetőek azok a gyakran ideológiai töltetű viták, amelyek a prekoloniális történelemhez kötődnek.

Egy fehér folt felfedezése

Amikor az első európai utazók az 1890-es években megérkeztek Ruandába, ebbe a Magyarországnál háromszor kisebb területű királyságba, nem is gondolták volna, hogy írásaiknak milyen mélyreható befolyása lesz az országról később kialakult közvélekedésre, és arra a képre, amely az útleírásokban, ismeretterjesztő cikkekben, útfilmekben máig megjelenik.

Ruanda korábban viszonylag ellenséges volt minden külső hatással szemben, pedig a XIX. század második fele általános felfordulást jelentett a térségben. Ebben az időszakban a zanzibári szultánság rabszolgákkal és elefántcsonttal üzletelő kereskedői mélyreható változásokat okoztak a Ruandával szomszédos területeken. Ez – kulturális téren – az iszlám és a suahéli nyelv elterjedését, demográfiai oldalról nagy migrációs hullámokat, az anyagi kultúra terén pedig új eszközök (szövetek, fegyverek, luxuscikkek) megjelenését eredményezte. A suahéli kereskedők az útjukba kerülő államalakulatok katonai-gazdasági erejének függvényében hol a konfrontáció, hol a békekeresés stratégiáját alkalmazták, hogy kiaknázzák a gazdasági lehetőségeket.

Ruanda kiesett ebből az átrendeződésből, amelyet elsősorban társadalmi berendezkedésének és nem földrajzi helyzetének köszönhet. A királyság ugyanis katonailag elég erős és központosított volt ahhoz, hogy ellenálljon a támadásoknak. A kis volumenű külkereskedelem pedig egy szűk helyi réteg kezében összpontosult, akik közvetlenül a királyi dinasztiával álltak kapcsolatban, és nem voltak érdekeltek abban, hogy a külhoni kereskedők beáramoljanak Ruandába. Ez a zártság eredményezte azt, hogy a térségben megjelenő első európai felfedezők, akik általában a suahélik által már bejáratott utakat használták, nem tudtak behatolni az országba. Henri Morton Stanleynek, aki 1875-ben, második útján szintén elkerülni kényszerült Ruandát, a következőket mondta az egyik suahéli kereskedő, Hamed Ibrahim:¹

„Ennek az országnak a népe nem gyáva, masallah! (...) A Baganda nép azért jött, hogy összemérje erejét velük, de visszavonulni kényszerültek. Ah, a Banyarwanda nagy nép, de kapzsik, gonoszak, csalók és hitszegők! Soha nem engedték meg egy arabnak sem, hogy kereskedjen országukban, ez mutatja gonoszágukat. Rengeteg elefántcsont van náluk. Az elmúlt nyolc évben Khamis ben Abdallah, Tippu Tip, Said ben Habib és én gyakran próbálkoztunk a bejutással, de nem sikerült.”

Az angol John Hanning Speke 1863-ban a Nílus forrásvidékét megcélzó expedíciót szervezett. A korábban Indiában hosszú időt töltött utazót a Ruandával szomszédos területek, Buganda és Karagwe uralkodói nem várt barátsággal fogadták. Elbűvölve vendéglátói szépségétől és országuk szervezettségétől, amely hasonló volt az általa már korábban Szomáliában megismert *galla* (pontosabb elnevezéssel *oromo*) államokéhoz, Speke megalkotott egy „saját elméletet”, amely szerint a királyi udvar és az arisztokrácia ősei északról, a mai Etiópia területéről származtak és egy inváziót követően települtek rá az őslakosokra². Ezek a jövevények a civilizációt hozták el a „legsötétebb Afrikának” erre a részére.

Ez az elképzelés igen termékeny talajra hullott: a Speke-t követő utazók, mint például a Ruanda területére először lépő Gustav von Götzen gróf majd Richard Kandt és az első misszionáriusok, kötelező leckeként mondják fel Speke téziseit. Von Götzen az 1885-ös Berlini Konferencia³ során Németországnak juttatott Ruanda névleges elfoglalása (vagy legalábbis megismerése) céljából utazott a *mwamíhoz*, Ruanda uralkodójához, 1894-ben. Több mint hatszáz fegyveresével csak rövid ideig maradt az országban, de híradásai – amelyek összhangban álltak Speke elképzeléseivel – nagy hatást gyakoroltak a későbbi utazókra. Von Götzent lenyűgözte a jól látható hierarchia, amelynél a király – akinek személye magát Ruanda földjét is megtestesíti – és az őt körülvevő tuszi arisztokrácia kezében van minden hatalom. Ezt a réteget ráadásul fizikai jellegzetességei is elkülönítik a köznéptől. Kandt például így ír⁴:

„Götzen gróf szolgáltatta számunkra az első biztos ismereteket erről az országról (...) talált egy bantu néger populációt, amely nem volt annyira gyér, mint a gyarmat többi területén, hanem a százezres lélekszámot is megközelítette, és akik Mahutunak nevezték magukat; ez a nép teljesen alávetette magát a Matusziznak, egy idegen, sémita vagy hamita nemesi kasztnak, amelynek ősei Abesszinia déli részéről, a gallák országából származtak, és amelyek a nagy tavak közötti összes területet leigázták; talált egy tartományokra és kerületekre osztott országot, amelyet kizárólag a Matusziz kormányoztak, akik hatalmas, két méter is elérő termete a mesék és legendák világára emlékeztette őt; talált a csúcson egy királyt, aki rezidenciáját hol itt, hol ott építette fel, bebarangolva országát. Végül, hallott a pigmeus rassz egy maradványáról, akiket Batwáknak hívnak és a vulkánok barlangjaiban laknak, és akik az őserdei vadakra vadásznak.”

Íme a festői kép, amely minden fontos elemét tartalmazza egy olyan diskurzusnak, amely az elkövetkezendő száz év történeti és politikai vitáinak, stratégiáinak stabil alapjául szolgált Ruandában és Európában egyaránt: bantu és hamita rasszok, tuszi-hutu-tua hierarchia, idegen eredetű király abesszin rokonsággal, aki ráadásul nomád!

Ez a kép azért is volt annyira sikeres, mert összhangban volt a korabeli tudományos elméletekkel, az ókori antik és bibliai forrásokkal, a képzeletbeli Afrika egzotikus

romantikájával, ráadásul hatékony eszközként szolgált a későbbi gyarmati rendszer megszervezéséhez.

De mit jelentettek eredetileg a hutu, tuszi, tua fogalmak? Nem könnyű válaszolni rá, több megközelítést ismerünk. A legfontosabb annak a ténynek a figyelembe vétele, hogy a hagyományos ruandai társadalomban nemcsak ez a három kategória létezett. A körülbelül húsz klánba (*ubwoko*) és sokkal több ágazatba (*umulyango*) való tartozás apai ágon öröklődött, ezen belül lehetett hutu vagy tuszi valaki.⁵ A hutu, tuszi, tua kategória a munkamegosztásra és a társadalmi státuszra utalt: hutu volt általában a földműves, a tuszi volt az állattenyésztő, a tuák gyűjtögetésből és fazekasságból éltek. A tuszik által birtokolt marhák a gazdagságot és egyfajta nemességet jeleztek, és mivel a királyi dinasztia tagjai és a területi főnökök nagy része tuszi volt, ők a magasabb társadalmi státuszú csoport tagjai voltak. A két kategória nem volt átjárhatatlan: az *icyihuture* („hututlanodás” vagy „tuszifikálódás”) során, ha egy hutu ágazat egy tuszi ágazattól marhákat kapott, tuszivá vált, de ennek fordítottja is bekövetkezhett: ha egy gazdag tuszi elveszítette vagyonát (marháit), vagy szegényebb hutu családba házasodott, hutuként tartották számon.⁶

A kategóriák átjárhatósága lelassulásának jelei már a gyarmati idők előtt is láthatóak voltak, mivel a Nyiginya dinasztia expanziós politikája folytán a hadsereg vezetői adó tuszi réteg befolyása nőtt. Az igazi megmerevedést azonban az e tanulmányban később bemutatott európai hatalomszervezés okozta, amikor a korábbi társadalmi csoportokat jelölő kategóriák egy csapásra „rasszá” váltak.

A korabeli tudományosság fogalmkészlete: hamiták, bantuk, rasszok

Azok az utazók és gyarmati tisztviselők, akik Ruandát először látták, meglévő ismereteikkel próbálták megmagyarázni a megmagyarázhatatlant: hogyan kerül Afrika közepébe egy ország, amely láthatóan több évszázada jött létre, amelyet magas szintű munka- és hatalommegosztása szervezte olyan erőssé, hogy sikerrel ellenállt a támadásoknak?

Az itt talált politikai rendszer, amelyben a népesség egy jól körülhatárolt területen azonos kormányzat alatt, a hatalom és a munka megosztásának bonyolult formáit kialakítva azonos kulturális értékeket vallva élt, *állam* volt. Viszont az állam Hegel szerint a Szellem győzelmének a politikai formája, a civilizáció végpontja, márpedig, mint ahogyan azt Arthur de Gobineau⁷ és sokan mások állították, az afrikaiak képtelenek arra, hogy bármiféle civilizáció

létrehozói legyenek. A „néger” legalább is nem, tehát itt valamilyen külső „fehér” hatást kell keresni, amely megvilágítja ezt a rejtélyes problémát.

A „hamitának” nevezett csoport (korabeli szóhasználatból élve rassz) északról – a Mediterráneumból – való beáramlásának elmélete jelentette a megoldást. A szónak bibliai eredete van: Noé három fia közül az egyiket Hámnak hívták. A Genézisben említett történet szerint (1. Móz. 9.24-27) amikor Noé lerészegedett és meztelenül elaludt, Hám a sátrában megleste őt, és ezt később elmondta kint lévő másik két testvérének, Sémnek és Jáfetnek. Ők ketten betakarták apjukat, aki felébredve megátkozta Kánaánt, Hám egyik fiát a következő szavakkal: „Átkozott Kánaán! Szolgák szolgája lesz testvérei közt!” Másik két gyermekét megáldotta: „Áldott az Úr, Sémnek Istene! Legyen Kánaán a szolgája! Terjessze ki Isten Jáfetet, lakjék Sém sátraiban, legyen Kánaán a szolgája!” Az elbeszélés hiányosnak tűnik, látszik, hogy szerkesztették, nem tudni Noé miért Kánaánt átkozta meg és nem Hámot. A történet bizonyosan a zsidó törzseknek a kánaánita törzsek feletti uralmát volt hivatva igazolni. Habár a Bibliában semmiféle utalás nincs Hám utódainak sötét bőrszínére,⁸ „Hám átka” a későbbi időkben fontos teológiai érvenként szolgált az afrikaiak rabszolgasorsának igazolására.⁹

A Genézis szerint (1. Móz. 10, 6) Hámnak Kánaánon kívüli három fia három afrikai terület népességének az ősatya: Micráim Egyiptomé, Pút Punté, vagyis a Szomáli partvidék lakosságáé, Kús pedig Etiópiáé. Az a tény, hogy az átok őket nem sújtotta, egy sajátos teológiai érvet (és egy elnevezést) szolgáltatott azoknak, akik az afrikai területek lakosságát rendszerezték. A „hamitákon” azokat a nomád pásztorokat értették, akik északról érkeztek Afrikába, Ázsiából vagy a Mediterráneumból, fejlettebb kultúrájukkal leigázták az őslakosokat (a „bantukat” akik persze, bibliai hasonlattal élve, Hám „elátkozott”, sötét bőrű leszármazottjai voltak).

Így érthető, hogy ezek után Hám leszármazottjának lenni már nem jelentett hátrányt. Mivel nemcsak teológiai megközelítéssel rendszerezték a népeket, más, természettudományos szempontokat is felhasználtak és összeegyeztettek a többivel. A korabeli rasszelmélet, amely szerint az emberiség fiziológiai alapon felosztott csoportjai morális és kulturális képességeit ugyanezek a biológiai adottságok determinálják, talán sehol nem hagyott olyan terhes örökséget, mint Ruandában.

A hamitáknak „rasszként” való definiálása és szembeállítása a „bantu” rasszal már Gobineau művében megjelenik, aki XIX. század közepén írott könyvében így ír a hamitákról¹⁰:

„A nap mint nap bolyongó régi fehér hamiták végül is eltűntek. Mulatt leszármazottaik, akik nevüket még tiszteletbeli címként hordozták, fokozatosan

egy feketével telített néppé váltak. (...) A hamita elfajzott volt: ott élt egy őt körülvevő és uraló rabszolga – társadalom kebelében, amelynek fekete nőit uralva fiúkat és lányokat nemzett, akik egyre kevésbé hordozták az antik hódítók jegyeit. Mégis, mivel még maradt neki egy kevés apái véréből, nem volt vadember, nem volt barbár.”¹¹

Az afrikai civilizációk idegen eredetének keresése visszatérő motívuma volt az útleírásoknak és egyéb népszerűsítő műveknek. Néhány szélsőséges példa: az etiópiai gallák és a gallok, a gaboni fangok és a germán törzsek, a dél-afrikai zuluk és a sumérok rokonsága. Nagy Zimbabwe fellegvárának egykori építőit a zsidókkal, föníciaiakkal, arabokkal, portugálokkal és persze a hamitákkal is kapcsolatba hozták, mígnem a régészeti kutatások igazolták a helyi sona eredetét.

A tudományos kézikönyvek sem maradtak le ezen a téren. Az angol antropológusnak, Charles Seligmannak a harmincas években megjelent, és a hatvanas évekig többször, idegen nyelveken is kiadott könyve szinte hivatalossá tette a hamiták civilizációs szerepének kizárólagosságát:¹²

„Afrika civilizációi a hamiták civilizációi (...). A hamita megszállók kaukazoid pásztorok voltak, több hullámban érkeztek, jobban fel voltak fegyverezve és élénkebb szelleműek voltak, mint a sötét bőrű néger földművesek.”

A hamitákról való elképzeléseknek fontos tápláló forrásai voltak – az előbbieken kívül – azok az antik földrajzi leírások is, amelyek a Nílus forrásait és a „Hold-hegyeket” hatalmas erővel kereső felfedezők zsebében is ott voltak. A Plinius és Pomponius Mela által leírt szörös amazonokkal és halált hozó tekintetű gnúkkal, az Arisztotelész által említett barlanglakó törpékkel való minden analógia nagy lelkesedést váltott ki az utazókban, az „újrafelfedezés” örömet nyújtva.

A gyarmati időszak

A kolonizáció időszakát két periódusra oszthatjuk: az első az 1894-től az első világháború végéig tartó német; a második az ettől az időponttól 1962-ig, az ország függetlenségének kikiáltásáig tartó belga periódus. Ezt a korszakot (1894-1962) két fontos momentum határozta: az egyik a főként katolikus missziók nagy befolyása a helyi politikára és közéletre, a másik az egyházi és közigazgatási funkcionáriusok által nyíltan megfogalmazott óhaj, amely összhangban az előző fejezetben felvázolt faji „jellemannel”, a felsőbbrendűnek tekintett tuszi csoportra építette az angol mintára adaptált közvetett kormányzást. Az egyház

befolyása azért is volt nagy, mert képviselőik, szemben a laikus adminisztrátorokkal (akik a „világvégi” Ruandában lévő szolgálatot nyűgnek érezték, és igyekeztek továbbállni) gyakran hosszú éveket, évtizedeket töltöttek az országban, nagy nyelv – és helyismeretre téve szert.

Eleinte nem volt egyértelmű, hogy melyik csoportra támaszkodjon az akkor nagyon csekély befolyással bíró európai hatalom.¹³ Ruanda a századfordulón még hordozta az országépítő Kigeri Rwabugiri (kb. 1860-1896) életművének egyes eredményeit. A központi hatalom egy Nyiginya nevű tuszi dinasztia kezében volt, amely Rwabugiri uralma alatt nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy leigázza és megadóztassa a periférián elhelyezkedő kisebb főnökségeket, valamint visszaszorítsa a konkurens tuszi ágazatok befolyását. A még önálló főnökségek hutu és tuszi vezetők uralma alatt álltak, a többiek általában elfogadták a király területi fennhatóságát. A kisebb trónviszályok után hatalomra kerülő Yuhi Musinga (1897-1931) 1899-ben kénytelen elismerni a német védnökséget, hogy ingadozó befolyásának új támogatókat szerezzen.

A Ruandába kerülő misszionáriusok többsége hatalmas szerencsének tartotta, hogy „az utolsó percben” sikerült megmenteni Ruandát az iszlámtól¹⁴ (és persze a protestantizmustól is, mivel a papok nagy része az Afrikára specializálódott Fehér Atyák katolikus közösségéből verbuválódott). Habár a központtól távolodva a Rwabugirit követő Musinga befolyása egyre kisebb volt, a tuszi arisztokrácia eléggé erősnek mutatkozott ahhoz, hogy ellenálljon az evangelizációs törekvéseknek, ezért az atyák – legalábbis a német uralom idején – a hutuk között keresték leendő híveiket. A királyi udvar, bár udvariasan és toleránsan viszonyult a misszionáriusokhoz, eleinte nem közeledett a missziókhoz.

A gyarmati időszak történetének fontos mozzanata volt, amikor a német uralmat a belga váltotta fel. 1923-ban ratifikálta a Népszövetség Ruanda-Urundit belga mandátumterületként, amelyet Brüsszel két év múlva Belga Kongóhoz csatolt. A német időszak lényeges társadalmi változásokat nem jelentett ahhoz képest az alig több mint egy generációnyi időhöz, amely ezután jött.

A politikai változásokat a belga kormány tanácsadójának, egy francia származású papnak, Ruanda későbbi érsekének, Léon Classe-nak a megjelenése gyorsította fel, aki 1922-ben érkezett, és aki a királyi udvarhoz kötődő arisztokrácia megtérítését tekintette legfőbb feladatának. Segítője volt ebbéli tevékenységében Charles Voisin kormányzó is, aki után Voisin-reformoknak nevezik az 1926-1931 közötti időszakot, amikor a legtöbb, az élet minden területére kiható törvény született.

Habár Musinga érezte, hogy a tényleges hatalom kicsúszhat a kezéből, nem sokat tehetett az ellen, hogy egyes emberei, sőt gyermekei keresztényekké váljanak. Az új káderanyag képzését az Astrida városban (a mai Butare) alapított iskola segítette (1932), ahová főként tuszikat válogattak, akik tekintélye fokozatosan nőtt a hagyományos (tuszikból és kisebb mértékben hutukból álló) elit rovására.¹⁵ Az astridai értelmiségiek tisztában voltak saját fontosságukkal, amit az is erősített, hogy az itt végzetek monopolhelyzetet élveztek a gyarmati állam egyházi és adminisztratori posztjain, kiszorítva azt a kevés hutu értelmiségit, akik más intézményekben, főként az egyházi szemináriumokban vagy külföldön végeztek. Ennek az időszaknak a klientúra-politikáját jellemzően illusztrálják Léon Classe sokszor idézett sorai:¹⁶

„A legnagyobb hiba, amit a kormányzat saját maga és az ország ellen tehet, ha elsöpri a tuszi kasztot. Egy efféle forradalom az országot egyenesen az anarchiába vagy az oly gyűlöletesen Európa-ellenes kommunizmusba vezetné. (...) Általánosságban elmondható, hogy nem lehetnek számunkra jobb, értelmesebb, aktívabb, a haladást megérteni képes és ráadásul a nép által is elfogadott főnökök, mint a tuszik.”

Ami a hutukat – Classe szavaival „szegény négereinket” – illeti, rájuk a szorgalmas kétkezi munka vár, hogy megváltsa őket a „civilizálatlanság” terhétől.

Ezek az elvek azonban nem jelentették azt, hogy a régi intézményrendszer is a változatlan formában maradhatott fenn. A királyhoz közeli döntéshozókból álló egyfajta „vének tanácsát” a *Bwiru* intézményét, amely a korábbi ruandai társadalom jogrendjének alapja volt, és amelyet a belgák okkultnak és körülhatárolhatatlannak nyilvánítottak 1925-ben megszüntették, vezetőjét száműzték.

Drasztikusabb, és a tuszi-hutu viszonyt a későbbiekben jobban megterhelő beavatkozás volt, amikor a belgák átalakították a területi főnökök korábbi rendszerét (1929). A monarchiában eredetileg három, egymással párhuzamosan létező hierarchia működött: adott területen (dombon)¹⁷ külön főnöke volt a földnek (földművelésnek), az állatoknak (állattenyésztésnek) és a harcosoknak. Ez a rendszer gyakran nem volt elnyomó, mivel az egyén a három hatalom egymást gyengítő tendenciáit kihasználva viszonylagos szabadsággal rendelkezhetett. A földek főnöke gyakran hutu volt. A belgák a három funkciót egy – szinte mindig tuszi – főnök kezébe vonták össze. Az új főnök nagyobb hatalmat kapott, sokan közülük a hutu földművesek által gyűlölt kiskirályokká váltak. Ám rájuk is nagy nyomás nehezedett,¹⁸ az átalakuló *ubuletwa* (robot) intézménye miatt.

Az *ubuletwa* a központi hatalom részére végzett közmunkát jelentette. Ez korábban nem volt általános a monarchia teljes területén, de ezt a belga adminisztráció nemcsak

elterjesztette azokon a helyeken, ahol még nem volt ismert, hanem lényegesen meg is változtatta. Korábban ugyanis a helyi főnökök kollektíven alkalmazták a robotot, tehát a családfő dönthette el, kit küld munkára, amivel a család munkaerő-gazdálkodását nem terhelte meg, ezentúl viszont a robot egyéni kötelezettségnek számított.

Az *ubukonde* típusú földtulajdonlás is átalakult: a korábban a hutu földművesek által kollektívan birtokolt és művelt területeket, az új rendszerben gazdátlanok tekintették és nagy részük a tuszik tulajdonába ment át.

Az *ubuhakének* nevezett szarvasmarha-bérleti rendszer, ahol a gazdag tulajdonos bérbeadta marháit, szintén nagy változásokon ment keresztül. Talán egy társadalmi intézmény sem váltott ki annyi vitát a történészek, antropológusok és politikusok között, mint ez: egyesek szerint a társadalmi kohézió eszköze volt, mások szerint a hutuk kizsákmányolásának par excellence módszere.¹⁹

A belga reformok eredményeképpen az elszegényedő hutuk ezután sokkal gyakrabban kerültek az eredetileg is gazdag, vagy a tuszikat favorizáló politika miatti „újgazdag” tuzsi marhatulajdonosok bérlői közé.

A belga hatalom átalakítási lendületének fontos mozzanata volt a maradnak minősített *mwami*, Yuhi Musinga erőszakos eltávolítása a hatalomból 1931-ben. Helyére fiát, az európai nevelést kapott, európai ruhákban járó, ráadásul keresztény Mutara Rudahigwát ültették, aki a nép szemében máig egyfajta *Mwami w'abazungu* maradt, vagyis az „európaiak mwamija”. Ennek az eseménynek köszönhetően a tuszik között a kereszténységre való áttérés felgyorsult. A változások egy akkoriban modernnek tekintett, centralizált, neotradicionalista, katolikus, de ugyanakkor az átlagemberre (földművesre) igen nagy terheket róó társadalmat hoztak létre. Egy átlagos férfi munkaidejének körülbelül a felét különféle közmunkákra kellett, hogy töltsse, és aki ellenszegült, retorziókra számíthatott.

Egy 1948-as ENSZ felmérés szerint a vizsgált 250 parasztból mindössze három volt, aki még nem kapott verést, és a legtöbbjüket többször is megfenyítették a közmunkák idején. A terhek miatt sokan Ugandában kerestek munkát. Amikor az első világháborúban Ruanda keleti része egy rövid időre a tanganyikai brit mandátumterület része lett, a vidék főként hutu lakossága nem volt túlságosan elégedett a későbbi visszacsatolással.²⁰

Mindezek a folyamatok nagyon sajátos helyzetet hoztak létre. Lassan, de biztosan, a végleges fejleményeket nem láttatva alakult ki egy olyan gondolkodás és beszédmód, amely a hutu-tuzsi dichotómiában találta meg minden társadalmi jelenség mozgatórugóját. Az a neotradicionalizmus, amelyet a belga adminisztráció egy soha nem létezett történelem

víziójától vezérelve létrehozott, figyelmen kívül hagyva a tradicionális társadalom bonyolult hatalommegosztását és az identitásnak a hutu-tuszi kategórián kívül eső tartományait, egy etnikai „időzített bomba” kialakulásához vezetett. Két hibát követtek el tehát az utazók és a későbbi adminisztrátorok: az egyik az volt, hogy a tuszi dinasztiának a központban lévő hegemoniáját érvényesnek tekintették Ruanda egész területén, holott korántsem volt így, másrészt ezt a hegemoniát örökérvényűnek tartották, pedig ilyen formában mindössze alig több, mint száz éves korra tekintett vissza.

A „nagy tuszik” haszonélvezői lettek a gyarmati rendszernek is, a „kis tuszik” pedig igyekeztek „tudományosan” bizonyított felsőbbrendűségükre hivatkozva minél több előjogukat érvényesíteni.²¹ A hutuk tuszik iránti gyűlöletének táptalaja volt a mindennapok során átélt megaláztatás, a társadalmi mobilitás hiányából fakadó reményvesztettség. Habár a tuszik is csak eszközei voltak a gyarmati közvetett kormányzásnak, igazi politikai mozgásterük nekik sem volt, a két csoport közötti nyílt ellenségeskedés baljós jelei már Ruanda függetlenségi törekvéseinek idején megmutatkoztak.

A függetlenség kivívása (1959-1961)

A második világháború nem volt hatástalan az afrikai értelmiségre sem. Sokan vették észre, hogy a „fehérek,” a gyarmattartó országok sem sebezhetetlenek, s a tanultak szűk rétege egyre gyakrabban fogalmazta meg az önállóság igényét. Egyes európai országokban a közvélemény egy része is hajlott reformokra vagy radikálisabb változtatásokra. Az esetleges függetlenség eljövételének idejét azonban a távoli jövőbe tették és kevesen gondolták azt, hogy ilyen közeliek a változások.²²

Ruandában több tényező befolyásolta az eseményeket. 1954-ben balközép kormány jutott hatalomra Belgiumban, amely elkezdte afrikai területeinek demokratizálásának és dekolonizációjának előkészítését. Két kulcsfigura került a Ruanda-Burundi mandátumterület élére: Jean-Paul Harroy alkormányzó és Guy Logiest ezredes különleges megbízott.

A missziókhöz kerülő európai papság összetétele is átalakult. A régiek főként jól szituált franciaajkúak voltak, akik konzervatív, elitista elveiktől vezérelve jó kapcsolatot ápoltak a tuszi arisztokráciával. Ez a jó viszony megváltozott, mert a háború után szerényebb környezetből származó flamand származású papok kerültek Ruanda-Burundiba, akik inkább a hutukkal rokonszenveztek.

A tuszik és hutuk megítélésében az igazi változást a tuszi elit politikai radikalizálódása hozta, amely képzettségének köszönhetően egyre nagyobb befolyásra tett szert a helyi papság vezetői között,²³ ráadásul egyre nyíltabban kérdőjelezte meg a belga fennhatóság létjogosultságát és ezt az európai misszionáriusok nem nézték jó szemmel. Már a harmincas évektől erősek voltak azok a hangok az egyházi körökben, amelyek – legalább is elvben – a tuszikkal való szövetség hosszú távú tarthatatlanságáról szóltak. Az egyház és a belgák hűséges középosztály kinevelését tűzték ki célul (ezúttal már hutukból). Ebben az új stratégiában a tuszik már nem szövetségesek, hanem a jámbor hutuk elnyomóivá lettek. Senki nem sejtette, hogy a középosztály gyarmati keretek közötti megteremtéséhez túl késő van.

A korszak talán legjelentősebb politikai dokumentuma, a hutu értelmiség első, 1957-ben írt nyilatkozat, amelynek címe: *Feljegyzések a ruandai bennszülött faji problémák társadalmi aspektusairól*, közkeletű nevén a *Hutu Kiáltvány*. Sokak szerint a későbbi etnikai problémák mozgatórugói ebből az írásból már világosan kiolvashatóak:²⁴

„A probléma lényege egy rassz, a tuszi politikai monopólium. A jelenlegi körülmények között ez a politikai monopólium társadalmi és gazdasági monopóliummá alakult. (...) És mivel az iskolákban de facto szelekció történik, ez a politikai, gazdasági és társadalmi monopólium kulturális monopóliummá válik, amely a hutukat a folytonos alárendeltség miatti kétségbeesésre ítéli (...) Azért, hogy jobban megfigyelhessük ezt a faji monopóliumot, határozottan tiltakozunk –legalább is egyelőre – az ellen, hogy a hivatalos vagy magánigazolványokból töröljék a „hutu” és „tuszi” bejegyzést. Törlésük még inkább veszélyezteti a szelekciót, elfedve és megakadályozva, hogy a statisztikai törvényszerűségek megállapítsák a tények igazságát.”²⁵

A szöveg több tekintetben jelentős: egyrészt, benne először határozza meg ruandaiak egy csoportja saját magát és más csoportokat is rasszként, ami a korábbi hutu-tuszi kategória gyökeres megváltozását jelenti; másrészt – de szorosan kapcsolódva az előző problémához – a „faji” statisztikáknak a demokráciát védő eszközként való megfogalmazása előrevetíti a későbbi rendszerek etnikai kvóták alapján történő hatalomgyakorlását.

A Hutu Kiáltványt az ENSZ-nek címezték és kilenc hutu értelmiségi írta alá, köztük az ország későbbi elnöke, Grégoire Kayibanda is, aki még abban az évben pártot szervezett, amely 1959-ben veszi fel a PARMEHUTU nevet (Parti du mouvement et de l'émancipation hutu). A tuszi elit megosztottan fogadta a lassan igen feszültté és zavarossá váló politikai helyzetet. A tuszik monarchista és erősen belgaellenes csoportja létrehozta az UNAR nevű pártot (Union nationale rwandaise), míg a főként mérsékeltékből szerveződött a RADER (Rassemblement démocratique rwandais).

A feszült helyzetben szinte törvényszerű volt, hogy a pártok aktivistái erőszakkal is egymás ellen forduljanak. Az 1959 novemberében történt PARMEHUTU és az UNAR tagok közötti összetűzés volt az első olyan esemény, amely eredményeként országos méretű tusziellenes erőszakhullám indult. A hutuk sok helyen felgyújtották a helyi tuszi főnökök házait és elűldözték korábbi uraikat. Az ENSZ formálisan ugyan elítélte az atrocitásokat, de a gyakorlatban nem sokat tehetett megfékezésükre.

Végül a Kongóból Ruandába érkező Guy Logiest ezredes „tett rendet”, aki nyíltan a hutuk mellett tette le a voksát. 1960-tól folyamatosan cserélték ki a tuszi főnököket hutukra, akik azonnal üldözni kezdték az előző klientúrát, hogy a sajátjukat építsék ki. A belga hatalom a bizonytalan helyzet ellenére kiírta a törvényhatósági választásokat, amely a PARMEHUTU elsőprő győzelmét hozta. A belga mintára kiépült rendszerben a 229 *bourgmestre* (polgármester) közül 160 tartozott a PARMEHUTU kötelékébe és csak 19 volt tuszi

A belgák és az egyház pálfordulását a függetlenség elodázhatatlanságának és a hatalomátmentés szükségességének a felismerése okozta. Rájöttek arra, hogy bármilyen politikai rendszer is következzen, a lakosságnak több mint nyolcvan százalékát kitevő hutukkal mindenképpen számolni kell.²⁶

A PARMEHUTU programjának gerince a hutuk teljes emancipációjának a megvalósítására épült, míg a RADER az emberi jogoknak a kormányzat általi minél teljesebb betartását, az UNAR a minden banyarwanda által megvalósított nemzeti uniót tekintette legfőbb céljának. A mielőbbi függetlenség kérdésében egységesek voltak, az oktatás és a földtulajdonlás kérdésében voltak különbségek. A PARMEHUTU a monarchia eltörlését szorgalmazta, a másik két párt alkotmányos monarchiát látott volna szívesen. A kérdést bonyolította, hogy Mutara 1959. július 25-én váratlanul és máig tisztázatlan körülmények között elhunyt. Utódja a tapasztalatlan, mindössze húsz éves Kigeri Ndahindurwa lett, akin gyorsan túlléptek az események, ezért a későbbiekben emigrált.

Az első köztársaság (1961-1973)

Ruanda 1962. július elsején lett független ország. A monarchiát eltörölték, a köztársaság elnöke Kayibanda lett, aki a világ egyik legszegényebb nemzetgazdaságát örökölte és aki az 1959-től kezdődött eseményeket a francia forradalomra emlékeztetve „társadalmi forradalomnak” (*révolution sociale*) nevezte. Eszerint nem egyszerűen a függetlenséget vívták ki, hanem lerázták (mármint a hutuk) egy idegen etnikum (a tuszik) feudális igáját is, ami a

politikai ideológia és a retorika visszatérő elemévé vált. Ezzel összhangban állt az új alkotmány, ami egy jogtörténeti furcsaságot tartalmazott, ugyanis el őírta, hogy az etnikai hovatartozást (hutu, tuszi, tua) a személyi igazolványokban jelezni kell. A bejegyzés a „demokrácia” betartásának-betartatásának az eszköze lett: legtragikusabb következménye, a lakosság etnikai alapon való szelektálhatósága a '94-es események során is megmutatkozott.

Habár az új hatalom a régivel való teljes szakítást hirdette, valójában nem forradalom, hanem elitváltás zajlott le.²⁷ Az ország új vezetése is elitista szemléletű volt, akár az előző, és a hatalomgyakorlás módszereiben is sok hasonlóságot találhatunk. A hatalom csúcsán ugyan már nem a mwami, hanem az elnök állt, de ő hasonlóan elzárkózó, titokzatos és paternalista volt, mint elődje. Szinte minden hivatalnokot ő maga nevezett ki, amely az elit különböző csoportjai közötti versengéshez vezetett. A tuszik természetesen kívül estek ezeken a körökön.

Új politikai tényezőket jelentettek az északi hutuk, akik, lévén hogy a hadseregbe sokat soroztak be közülük, egyre nagyobb befolyásra törekedtek.

Az északi területek hutu fejedelemségei a múltban sokáig meg tudták őrizni függetlenségüket a Nyiginya-dinasztiával szemben. Az utolsó néhány területet a mwaminak csak a német hódítók segítségével, tűzfegyverekkel sikerült meghódítani, ami miatt az itteniek úgy érezték, hogy „hutubbak” a „felhígult”, a tuszikkal szorosabb, gyakran vérségi kötelékeket is ápoló déli hutuknál.

A legnagyobb problémát a menekültkérdés jelentette, amely végigkísérte a függetlenség utáni időszakot, és ma is a legsúlyosabb terhe a Nagy Tavak országainak. Habár korábban is voltak emigrációs hullámok, a „társadalmi forradalom” eredményeként tömegesen hagyták el főként tuszik az országot, és Burundi, Kongó, Uganda, Tanzánia területén kerestek menedéket.²⁸ Legtöbbjük mielőbb vissza szeretett volna térni. Egy részük, főként a korábbi UNAR-hoz kötődő erők fegyveres visszatérést szerveztek.

Burundiban volt a legkedvezőbb helyzet a tuszi menekültek számára. Az ország ahol szintén élnek tuszik, hutuk és tuák, Ruandához hasonlóan korábban Belgium gyámsága alatt állott, akik annak idején hasonló módszerrel, de kevesebb sikerrel igyekeztek egy, a „hamitákra” épülő rendszert kiépíteni és a két országot közös adminisztráció alatt egybe síteni. Burundi hagyományos monarchiájában a ruandai Nyiginya -dinasztia megfelelője a Ganwa volt, amelyet egykoron valószínűleg hutu ágazatok alapítottak. Ennek köszönhető, hogy a dinasztiához tartozó hercegek közül, akik területi főnökök is voltak, körülbelül minden harmadik hutu volt. A Ganwa-dinasztia, szemben a tuszik által dominált Nyiginya dinasztiával, nagyobb politikai mozgásteret adott a hutu ágazatoknak is.²⁹ A belgák a hagyományos

hatalommegosztást a ruandaihoz hasonló módon, a tuszikat favorizálva alakították át, de ez, legalábbis a függetlenségi mozgalmak idején, nem élezte ki olyan végletesen a hutu -tuzsi viszonyt, mint tette azt Ruandában. A ruandai fordulattal szemben, Burundiban a tuszik által dominált politikai körök át tudták menteni hatalmukat a függetlenség időszakára is.

A menekültek kérdése az 1959-es évtől máig terheli a két országot, korábban kiegyensúlyozottnak mondható viszonyát. 1963 végén több ezer tuzsi menekült fegyveresen próbál visszatérni Ruandába, megközelítve a fővárost, Kigalit.³⁰ Az akció nem sikerült, kitört a pánik, és körülbelül tízezer tuzsi esett áldozatul a vérengzésnek, ami újabb menekülthullámot idézett elő. A későbbiekben többször megfigyelhető volt az az ördögi kör, hogy ha Ruandában üldözték a tuszikat, azok elmenekültek Burundiba, ahol megjelenésük feszültséget okozott. Ez újabb zavargásokhoz vezetett, aminek következtében innen pedig a hutukat üzték el vagy ölték meg. Ruanda és Burundi jelenkori történelmét ezek a menekültek kapcsolják össze a legerősebben.

Kayibandát sokan az egységes ruandai identitás kettétörőjének, a hutu-tuzsi elkülönülés atyjának tartják.³¹ Sok más afrikai országban a függetlenségi mozgalmak lázában élénk ideológiai viták zajlottak az antikolonializmusról, szocializmusról, a két világháború közötti feszültségekről. Ruandában a keresztény és munkaerkölcs, a hutu identitás, mint a demokratikus hatalom biztosítója került a közbeszéd tengelyébe. Az ország – nagyrészt éppen a tuzsi menekültek visszatérésétől fenyegetve – a környező országokkal szembeni bizalmatlan szigetté vált.³² A fojtogató légkörben Kayibanda egyre tanácstalanabbul állt az erősödő konkurenciával, az északi hutuk politikai csoportjával szemben, majd, hogy népszerűségét visszaszerezze, kijátszotta az etnikai kártyát.

Ez a gyakorlatban a tusziknak a közhivatalokból, egyetemekről és általában a közéletből való kampányszerű kizorítását jelentette. Ruandában az Európában megismert numerus claususra emlékeztető rendszer volt, tehát az ország etnikai összetételének az oktatásban és a munkahelyeken betöltött állásokban is kifejezésre kellett jutnia.³³ Mivel a belga időszak eredményeként a tuszik számaránya az értelmiségi pályákon nagyobb volt, mint gyarmati uralom alatt bevezetett a kilenc százalékos kvóta, 1972 -73-ban nagyszabású kampány indult, hogy visszaállítsák az „egészséges” arányokat. Ennek során öntevékeny hutu csoportok alakultak, az oktatási intézményekben például a francia forradalomból kölcsönvett névvel Közfoglalkoztatási Bizottságokat alakítottak, amelyek listákat állítottak össze a tuzsi oktatókról és diákokról, azért hogy zaklassák és elűldözzék őket. A hivatalos diskurzusban később „kulturális forradalomnak” finomították a történeteket.³⁴

Az események közvetlen előzménye volt a Burundiban 1972 nyarán lezajlott véres népiirtás, melynek során sok ezer hutu, nagyrészt értelmiségiek estek áldozatul az ottani rezsim tisztogató akcióinak, amely – a korábban bemutatott logikának megfelelően – egy Ruandába tartó hutu menekülthullámot indított el. A feszült és egyre zavarosabb helyzetben a magukat is veszélyeztetve érző északi erők elérkezettnek látták az időt a hatalomátvételre. Juvénal Habyarimana tábornok 1973 júliusában vértelen puccsot hajtott végre.

Habyarimana rendszere (1973-1994)

A tábornok színrelépését, ami a stabilitás reményét jelentette, a tuszik közül is sokan örömmel fogadták. Kisebb atrocitásokat és az előző rendszer néhány tucatnyi felső vezetőjének likvidálását leszámítva a hatalomátvétel erőszakmentesen zajlott le.³⁵

Az új rezsim retorikájában az etnikai alapon történő érvelést, a kvótarendszert és a „társadalmi forradalom” eszméjéhez való hűséget hirdette. Ezt egy szóban a *rubanda nyamwinshi* kifejezéssel jelölték, ami a „többségi kormányzását” jelentette, és a demokrácia sajátosan ruandai felfogása volt. Eszerint azzal, hogy Ruandának hutu elnöke és kormánya van, a „demokrácia” automatikusan megvalósul. A kvótarendszernek köszönhetően összesen két tuszi volt a hetvenfős parlamentben, egy tuszi tiszt az egész ruandai hadseregben (ahol tilos volt a tiszteknek tuszi nőket feleségül venniük), és egyetlen prefektus vagy *bourgmestre* sem volt tuszi, ezeket a posztokat főként az északi körökhöz tartozó hutuk foglalták el. Az oktatási intézményekben és a közszolgálat alsóbb szintjein viszont a kvótákat szabadabban kezelték, a tuszik számaránya gyakran túlhaladta az előírt kilenc százalékot. A legtöbb tuszi a privát szektorban helyezkedett el.³⁶

A kormányfő 1975-ben katonai egyezményét írt alá Franciaországgal, és ugyanekkor alakult újjá az állampárt, a MRND (Mouvement Républicain National pour le Développement), amely a katolikus egyházal szoros kapcsolatot ápolt. Az 1973-ban felfüggesztett alkotmány helyett 1978-ban újat fogadott el a parlament, amely megerősítette az igazolványokban az etnikai hovatartozás megjelölését. Az állampártnak egyébként minden ruandai lakos születésétől fogva automatikusan tagja lett. Az 1978-as választási színjátékon Habyarimana a voksok 99 százalékát tudhatta magáénak.³⁷

Az országot ebben az időszakban kedvező színekben festik le az idelátogató külföldiek, nem kis részben azért, mert szomszédjai alapján ítélik meg. Idi Amin Ugandája, a zairei

„kleptokrácia” üzelmei vagy a tanzániai afroszocializmus ellentmondásai tükrében Ruanda egy stabil szigetnek, a nemzetközi segélyakciók hálása alanyának tűnt.

Az ország a nyolcvanas években az IMF és a Világbank „jó tanulója” volt, kis arányú eladósodással és viszonylag erős pénzzel. A népszaporulat, részben az egyháznak a védekezéssel szembeni álláspontja miatt, a világon az egyik legnagyobb volt, majdnem 4 százalék. A lakosság 90 százaléka a mezőgazdaságból élt.³⁸

A Habyarimana-rezsim vége: polgárháború és népirtás (1990-1994)

Mint annyiszor korábban, a legnagyobb politikai változásokat a menekültek okozták, ezúttal azok a tuszik, akik Ugandában éltek, pontosabban az az új generáció, amelynek szülei ugyan menekültek voltak, de ők már új hazájukban nőttek fel.

A jórészt tuszikból álló menekültek csoportjai, akik a világ minden részén megtalálhatóak voltak, sajátos átrétegződésen mentek keresztül az elmúlt évtizedek alatt. Mivel a munkaerőpiacon – föld és vagyon híján – csak szellemi tőkéjük által érvényesülhettek, sokan közülük értelmiségi pályákat választottak. Emellett az egyes csoportok – szegény és gazdag, arisztokrata és „kis” tuszi – között korábban meglévő társadalmi korlátok is lazábbá váltak, az egymás közötti házasságokkal homogenizáció ment végbe. Másrészt jól szervezettek voltak, szervezeteket és újságokat alapítottak és tartották egymással a kapcsolatot.³⁹

Uganda mozgalmas posztkoloniális történetének fontos elemét jelentik a ruandai menekültek, akik közül egyesek az Idi Amin bukását (1979) követő Milton Obote rendszere alatt szereznek politikai és katonai tapasztalatokat. Obote 1980 decemberében, gyanús körülmények között történő elnökké választása után rebellis csoportok kezdték meg hosszú ideig tartó gerillaakcióikat az általuk illegitimnek ítélt rendszer ellen. A csoportok egyikét Yoweri Museveni, Uganda későbbi elnöke vezette, aki 1986-ban foglalta el a fővárost, Kampalát. Közvetlen bizalmasa és harcostársainak egyike Paul Kagame, Ruanda jelenlegi elnöke volt.⁴⁰

Habár Museveni sokat köszönhetett tuszi harcostársainak – akik közül sokan az új rendszer befolyásos emberei lettek – lassan kénytelen volt leépíteni ezeket a kapcsolatait, hogy kifogja a szelet politikai ellenfelei vitorláiból. Museveni ugyanis *ankole* volt. Ennek az Uganda déli részén élő népcsoportnak a társadalomszervezetük hasonló kettősséget mutat, mint Ruandáé és Burundié: náluk a tuszik megfelelői a *himák*, a hutuké az *iruk*. Az elnök befolyásos hima családból származott, ráadásul egyik nagyanyja ruandai tuszi volt, ami támadási felületet

adott az ő „idegenségét” hirdető ellenfeleinek, másfelől Ugandában csak az tud igazán sikeresen politizálni, aki a többséget kitevő *gandákkal* jó kapcsolatot ápol. A terhessé vált barátokkal való szakítást az ugandai tuszik nagy csalódással fogadták, és dacára annak, hogy legtöbbjük már itt született, egyre többen fogalmazták meg közülük a Ruandába való visszatérés igényét.

Museveni győzelmét és az ugandai tuszik befolyásának növekedését a ruandai kormány természetesen nagy nyugtalansággal fogadta. Az 1990-es év a rendszer végjátékának kezdetét jelentette.

A politikai helyzet kiéleződése együtt járt a gazdasági helyzet súlyos romlásával. Az 1990-től kezdődő aszály miatt nagy élelmiszerbehozatalra volt szükség. A nemzetgazdaság számára a legnagyobb érvágás a kávé világpiaci árának 1987-től kezdődő drasztikus csökkenése volt. Mivel 1990 és 92 között a fegyverkezésre fordított kiadások a duplájukra nőttek, az IMF és a Világbank a segélyeinek egy részét felfüggesztette. A korábban sem magas életszínvonal a lakosság jelentős hányadánál a nyomorszintre süllyedt.⁴¹

Ilyen körülmények között érthető volt a kormányzat ijedtsége, amit az 1990 októberében Ugandából betörő fegyveresek (akiket *inkotany*nak neveztek és jórészt tuszikból álltak) akciói okoztak. A kormányerők – francia és belga kapcsolataikat kihasználva⁴² – visszaverték őket. Az Ugandában élő menekültek politikai szervezete az FPR⁴³ volt (Front Patriotique Rwandais), amely a tuszi dominancia ellenére emigráns hutu tagokat is befogadott. Ennek katonai szárnya indította el a támadást.

A támadás jó ürügyet szolgáltatott a kormánynak több ezer vélt vagy valós ellenzéki bebörtönzésére. Az FPR gerillaakciói tovább folytatódtak, így 1991 márciusában nemzetközi nyomásra a felek tárgyalóasztalhoz ültek és tűzszünetet kötöttek, amit júniusban a többpártrendszer és a sajtószabadságot engedélyező alkotmánymódosítás követett. A korábbi állampárton kívül három új párt vált erős politikai tényezővé: az MDR, amely a PARMEHUTU örököseként határozta meg magát, a szociáldemokrata és a központi területeken népszerű PSD, és a liberális PL, amelyet üzletemberek alapítottak és a tuszik felé is nyitott volt. A pártok két eszméáramlat, egy progresszív, kompromisszumra hajló, és egy szélsőséges között ingadoztak, ez utóbbit „Hutu Powernek” nevezték, és az 1993-as kormányváltáskor győzött.⁴⁴ Az államfő bizalmas körét *Akazunak* nevezték, ami az északról származó politikai erők között is egy szűk lobbist jelentett, és amely ennek az ideológiának támogatója volt.⁴⁵

A feszült politikai helyzetben a kormányfő és köre kettős játékot játszott: egyszerre igyekezett kompromisszumokat kötni a szélsőségesekkel és a mérsékelttel. Nemcsak átvitt

értelemben beszélhetünk „kettős nyelvhasználatról”, azok a politikusok, akik a külföldnek szánt francia nyelvű politikai nyilatkozataikban a megegyezés szükségességéről szóltak, a helyi lakosságnak szánt, kinyarwanda nyelvű megnyilatkozásaikban gyakran a tuszik ellen uszítottak.⁴⁶

1993 augusztusában a kormány és az FPR a tanzániai Arushában egyezményt írt alá, amely szerint ezentúl az FPR tagjai is besorozhatóak a ruandai hadseregbe és miniszteri posztokat is kapnak. A Hutu Power ideológusai ezt a hatalommegosztást totális vereségnek könyvelték el. A „kettős játék” jele, hogy az Arushából visszatérő Habyarimana a szerződést nyilvánosan papírfecsninek nevezi, sőt, az Akazu erőse embere és a későbbi népiertás egyik fő szervezője, Théoneste Bagosora tábornok pedig azt nyilatkozta, hogy „visszatérek, hogy megszervezzem az Apokalipszist”. Sokan az utóbbi kétértelmű szavakat a népiertás konkrét előkészítése és az Akazu felelőssége bizonyítékának látják.⁴⁷

1994. április 6-án este az elnök Tanzániából visszatérő repülőgépe, fedélzetén Habyarimannal és Burundi elnökével, Ntaryamirával, rakétától találva lezuhant Kigali közelében.⁴⁸ A hivatalos média az FPR-t és cinkosait tette felelőssé a merényletért, ezzel kezdetét vette az utóbbi évtizedek párját ritkítőan heves öldöklése.

A kormány által támogatott halálbrigádok, a hadsereg segítségével még aznap este megölték sok, az FPR és a tuszik cinkosainak tartott hutu ellenzékit. Az utakat lezárták, hogy a pánikszerűen menekülő tuszi lakosságot elfoghassák. Mivel Ruanda kis területű ország, jó utakkal, ráadásul nagyon jól szervezett hierarchiára épülő közigazgatással, a népiertás – amelyet a kormánymédia persze nem ekként, hanem a polgárháború természetes velejárójaként, a spontán népharag kifejeződéseként interpretált – rendkívüli „hatásfokkal” működött, az áldozatok számát nyolcszázezer és egymillió közé teszik, és több mint nyolcvan százalékukat már az öldöklés első három hetében likvidálták. Az iskolákba, templomokba, missziókba menekülők csapdába kerültek: a hadsereg és a bozótívágó késekkel, botokkal felfegyverzett Interahamwe hullahegyeket hagy hátra ezeken a helyeken is. Ahol a helyi hivatalnokok nem voltak eléggé aktívak az emberek begyűjtésében, leváltották őket, és újakat neveztek ki. Gyakran helyi értelmiségiek, orvosok, tanárok, papok álltak a halálbrigádok élére. A legtöbb helyen a tömeggyilkosságok után viszonylag gyorsan helyre állt a rend. Kibuyében például, ahol a helyi futballpályára összegyűjtött több ezer tuzit – a lakosságnak közel húsz százalékát – kiirtották, és a halottakat eltüntették, a néhány héttel később érkező francia alakulatok rendet és nyugalmat, barátságos fogadtatást találtak.⁴⁹

A kegyetlenkedések rasszista, népiertő motivációit jelzi, hogy a tusziként számon tartott lakosságot a teljesség igényével akarták likvidálni, nem kímélve az öregeket, n őket és a csecsemőket sem. Mivel – főként a déli területeken – nagyon sok volt a vegyes házasság, sok családban a tuszikat kiirtották, a hutukat élve hagyták, de olyan is előfordult, hogy a család hutu tagjait kényszerítették tuszi családtagjaik meggyilkolására. Egyes iskolákban a tanárok irtották ki a tuszi tanulókat, az egyetemeken több oktató halállistákat állított össze tuszi, vagy árulónak tekintett hutu kollégájáról. Az árulónak tekintett hutukat – ez lényegében a hutu ellenzék egészét és szimpatizánsait jelentette – szintén megölték. Az állami szintű „munkaszervezés” mellett különösen fontos volt az RTLM (Radio television libre des mille collines) nevű kereskedelmi rádió tevékenysége: a vérengzések kezdetétől folyamatosan uszította a lakosságot és az üldözendő lakcímének, autójának rendszámának közlésével segítette a halálbrigádokat.⁵⁰

Az arushai egyezmény betartására a térségbe küldött ENSZ-kontingenst, a MINUAR-t az öldöklések kezdetekor a biztonság hiányára hivatkozva kivonták. Az ENSZ főtitkára csak május elején nevezte az eseményeket népiirtásnak, sokak szerint azért, hogy elkerüljék az ilyenkor kötelező beavatkozást. A nagyhatalmak politikusai közül sokan beszéltek korábban arról, hogy okulva a zsidó holokausztból, amikor is a szövetségesek nem akadályozták meg az események végkimenetelét, ha a későbbiekben hasonló népiirtás történik, azonnali beavatkozás szükséges, polgárháború esetén viszont nem feltétlenül.⁵¹

Az FPR nem maradt tétlen az események alatt. Több száz katonájuk tartózkodott Kigali környékén az arushai egyezménynek megfelelően, akiket tűzharcban morzsolta fel a kormányerők. Április 8-án az FPR az ugandai hadsereg támogatásával indított offenzívát, és közel három hónapos harc után szétverte a gyorsan demoralizálódó ruandai hadsereget. Júliusban, Kigali, Butare és Gisenyi bevétele után megalakult a nemzeti egységkormány, jórészt az FPR-hez közelálló személyekből.⁵²

Franciaország kormánya június 22-én hozott döntést arról, hogy az ENSZ égisze alatt humanitárius akciót kezdeményez. Az „Opération Turquoise”-nak nevezett akció során egy biztonsági zónát hoztak létre, amelyet főként az FPR elől Zaire Kivu tartományába tartó kétfélmillió hutu menekült használt ki. Az évtizedeken keresztül a tuszik ellen uszított hutu lakosság nagyon félt a megtorlástól, ezért menekültek ilyen sokan. ENSZ becslések szerint több tízezer ember esett áldozatul az FPR megtorló akcióinak.⁵³

Az FPR konszolidációs törekvései

Az új kormány legfőbb gondja a stabilizáció megteremtése volt az arushai elveknek megfelelően. A legnagyobb – máig ható – probléma továbbra is a menekültkérdés: a zairei menekülttáborokba rengeteg olyan (hutu) káder került, akik vagy a korábbi rendszer tisztviselői vagy Interahamwe tagok voltak.⁵⁴ Ők nem tettek le a fegyveres visszatérésről és a menekülttáborokban csapatokat szerveztek, amely jó ürügyet szolgáltat az FPR erőinek arra, hogy a fenyegetettségre hivatkozva, a kongói belső válság folyamányaként cseppfolyóssá vált határon átkeljenek és napjainkig beavatkozzanak.⁵⁵ Ruandai katonai alakulatok máig itt tartózkodnak, hogy Kongó esetleges felosztásának - felosztásának reményében Ruanda területi érdekeltségeit képviseljék. A területen található rendkívüli gazdag ásványi kincsek (mint például a mobiltelefonokhoz nélkülözhetetlen kolumbit -tantalit, rövid nevén a *coltan*) nagy vonzerővel bírnak a kormányok és a kalandorok számára is.

A kormányzati retorika kulcsszavai: az „átmenet”, a „nemzeti megbékélés”, a „nemzeti unió” és az „igazságszolgáltatás”. Ez utóbbi azért fontos, mert a népiértés hatékonyságát az is elősegítette, hogy korábban soha senkit nem állítottak bíróság elé azért, mert tuszikat bántalmazott vagy megölt. Az FPR által dominált Nemzeti Egységkormány – ENSZ egyetértéssel – szorgalmazta egy nemzetközi bíróság felállítását a főbűnösök elítélésére.

1996-ban kezdődtek meg az első perek.⁵⁶ A bíróság azokat szeretné elítélni, akik a kitervelői, vagy legbuzgóbb végrehajtói voltak az atrocitásoknak. Sok gyanúsítottat külföldön tartóztattak le, egyesek még szökésben, vagy a kongói menekülttáborokban vannak. A bíróság munkájának ruandai megítélése ellentmondásos. Bizalmatlanságot szül, hogy az elítéltek egy másik országban (a tanzániai Arushában) vannak, ahová nehéz a tanukat utaztatni. Az európai típusú bírósági procedúrától, az ügyvédek sokszor megalázó keresztkérdéseitől való félelem és az a tény, hogy a főbűnösök legrosszabb esetben csak életfogytiglani büntetést kaphatnak, elégedetlenséggel tölti el a ruandai lakosságot.

Mivel több, mint százezer embert tartanak ítélet nélkül ma is börtönben a népiértésben való részvétel miatt, az igazságügy sajátos törvénykezést, az ún. Gacaca-bíróságok létrehozását határozta el 2000-ben, amely – a kormány reményei szerint – felgyorsítaná a bírósági perek lefolyását. A szó a hagyományos társadalom törvénykezésére utal, amely során a családtagok, vagy egy adott faluközösség tagjai összegyűltek egy nagy fa alatt, és szemtanúk meghallgatásával ítéleztek a vitás ügyekben. Az ítélezés során nincsenek a szó európai

értelmében használt ügyvédek, hanem az elítélt a lakóhelyén választott „makulátlan” emberekből álló testülete előtt hallgathatja meg a vád és a védelem tanúit.

Mivel a jelenlegi foglyok nagy része csak olyan bűnt követett el, amely már elévült (lopás, gyűjtogatás, kisebb testi sértések), a fogvatartottak tömegének – ítélet utáni – szabadon engedésével a túlsúlyos börtönök fenntartásának és a férfi nélkül maradt családok segélyezésének súlyos anyagi terhetől szabadulhat meg a kormány. Ha az ítéletek megszületnek, az igazságtétel igénye is kielégül.⁵⁷

A „nemzeti megbékélés” és a „nemzeti unió” talán a leggyakrabban használatos kifejezések, és arra utalnak, hogy az új rendszer gyökeresen szakítani akar a korábbi rendszer szegregációs politikájával. A „hutu” és a „tuszi” szavak használata – legalábbis a kormányzati kommunikációban – szinte tabuvá vált.

A nemzeti egység erősítésének egyik jellemző intézménye az *ingandonak* nevezett képzés, amely két hónapig tart, és minden egyetemre készül ő fiatalnak részt kell vennie rajta. A szó az elmélkedéshez szükséges elvonulást jelenti és a Gacacához hasonlóan egy hagyományos intézményre utal: régen ha egy férfi súlyos döntések előtt állt, egy nyugodt helyre vonult, hogy ott gondolkodjon, ezt az aktust nevezték ingandónak. A hallgatók, fiúk és lányok vegyesen, egy a világtól távol eső helyen lévő táborban, uniformisban, közös kiképzésen és előadásokon vesznek részt. Az oktatás célja, hogy „érzékennyé tegye a hallgatókat a nagy nemzeti témák iránt.” Az uniformis viselésével a katonaság demisztifikálása a cél, ami azért lényeges, mert a népiirtás során sok civil a katonáktól való félelmében csatlakozott a halálbrigádokhoz.⁵⁸

Dacára annak, hogy a népiirtás utáni új hatalom kerüli az elkülönülés politikáját és „erőltetett menetben” igyekszik helyreállítani a közös identitást, a traumák feldolgozásának sikeressége egyáltalán nem biztos. Az a tendencia, hogy a mostani hatalom nem j átszik az etnikai kártyákkal, és sokkal kevésbé tuszi, mint amennyire hutu volt az el őző rezsim, nem jelenti automatikusan azt, hogy egy európai típusú demokrácia jött létre. Inkább egy olyan formáról beszélhetünk, amelyben egy autoriter, a hatalmát pragmatikusan, kifinomult eszközökkel védő párt kemény diktatúráját – folyamatosan az átmenetre és a későbbi demokráciát fenyegető veszélyekre hivatkozva – csak fokozatosan puhítja.⁵⁹

Utószó

Reményeink szerint a ruandai történelemnek az el őző néhány oldalon közölt, mégoly vázlatos ismertetése is világossá teszi azokat a drámai változásokat, amelyek az elmúlt, alig több mint száz éves időszakban a politikai elitől a társadalom legalsóbb rétegéig

meghatározták a problémák megoldásának receptjét és a cselekvések logikáját. Az 1994-es események nemcsak a politikai válság és a társadalmi trauma kezelésének módozatairól ébresztettek vitákat, hanem a ideológiák szolgálatában álló történelemről is. Mivel a történelem – a prekoloniális is – Ruandában folytonosan tárgyát képezte a politikai manipulációknak, ráadásul a tudományos igényű történeti munkák sem tudták dekonstruálni a „rasszok örök harcát” mutató pesszimista képet, az események hátterét feltáró nemzetközi bizottságok, tudományos kutatóműhelyek újra felfedezik a hatvanas évektől már történeti kutatásokat végző tudósok munkáit.

A történészek számára egy a Ruandaihoz hasonló krízis kutatása egyszerre hálás és hálátlan feladat. Hálás, mert a rövid ideig tartó, jól elkülönül ő, mozgalmas eseménycsoportok egy villám fényével világítanak meg hosszú, gyakran észrevétlen történelmi folyamatokat. Hálátlan feladat is egyben, mert olyan morális mélységekbe pillanthat, amely elrettentheti a további kutatástól, mert a megmagyarázhatatlant, a ráció teljes hiányát, és – Chinua Achebe szavait kölcsönvéve – a „széthulló világot” találja.

Ruanda történelmének nagy tanulsága az, hogy mennyire rövid idő alatt és mennyire észrevétlenül játszódtak le olyan folyamatok, amelyek alapjaiban formáltak át egy társadalmat, új eszméket, új stratégiákat és a problémák új megoldási módjait sugallva. Azt a társadalmat, amely alig több mint száz éve olyan statikusnak tűnt, Európa rendkívüli gyorsasággal alakította át – olyan ütemű váltásra kényszerítve népességét, amelyet csak megrokkanna volt képes túlélni.

A függetlenség kivívása utáni krízisek –köztük is kiemelten a ruandai- súlyos érveket szolgáltatnak az „afropesszimisták” számára, akik Afrikát mindenfajta „szalonképes” politikai kultúra elsajátítására alkalmatlannak tartják. Csak kívánhatjuk azt, hogyha száz év elteltével, 2094-ben valaki a ruandai válság vészterhes éveit vizsgálja, egy későbbi, békés korszak távlatából hihetetlennek tartsa azt, ami akkor történt.

1. számú melléklet: A Hutu Tízparancsolat

Az értelmiségnek óriási felelőssége volt az 1994-es népirtás előkészítésében is. A Hutu Power által elhintett faji elvek nagyon hasonlítanak európai és dél-afrikai megfelelőire: a homogenitás, a tisztaság értéke, irtózás minden „faji” keveredéstől; annak a fikciónak az elfogadása, hogy egy adott etnikum minden tagjának mindenkor ugyanazok az érdekei; a konkurens-ellenséges csoport minden tagja potenciális ellenség, akikkel együtt élni lehetetlen, a konfrontáció elkerülhetetlen. Ennek a szemléletnek híres-hírhedt dokumentuma a Hutu Tízparancsolat, amely a tusziellenes indulatokat folyamatosan szító Kan gura című folyóiratban jelent meg 1990 decemberében, és a Hutu Kiáltvány óta talán a legfontosabb dokumentuma a két csoport közötti törés vizsgálatának.⁶⁰ A szöveg két hónappal az FPR alakulatainak első betörése után íródott, a név nélküli írás szerzője valószínűleg egy, a Hutu Power körébe tartozó fizikaprofesszor.⁶¹

Két mozzanat szembetűnő a szövegben: az egyik az, hogy sokat foglalkozik az „árulókkal” ami a tusziktól lényegében független hutu pártpolitikai játszmák dimenzióit sejteti, a másik a tuszi nőkkel szembeni gyűlölet. A csábos, erkölcstelen, a hutu férfit és a békefenntartókat behálózó tuszi nő visszatérő figurája az uszító propagandának és a vallásos tömegekre nem volt hatástalan.

Az alábbiakban bemutatott néhány részlet koherenciája, „programszerűsége” a négy évvel későbbi események fényében megdőbbséges:

„A tuszik vérszomjasak, hataloméhesek és puskával és ágyúval akarják leigázni a ruandai népet. Valójában nagyon régóta nem hagyták abba a hutuk fölötti tuszi URALOM *(kiemelés a szövegben)* ideológiájának kimunkálását. (...) Gyermekeiknek még mindig azt tanítják, és gyűléseiken azt hirdetik, hogy: „A hutu a tuszi igazi ellensége, és ezért gyűlölni és üldözni kell őt, bárhol is legyen” (...) Akik eléggé jól ismerik Ruanda társadalom - és politikátörténetét, jól tudják: a tuszik örök álma, hogy megdöntsék a köztársaság intézményeit, amely legitimitását nem ismerték el, és az, hogy visszaállítsák a tuszik kisebbségi és feudális uralmát. (...)

Íme a Tízparancsolat:

1. Minden hutunak tudnia kell, hogy a tuszi nő, bárhol is legyen, tuszi etnikumának zsoldjában áll. Ebből következően áruló minden hutu, aki:

- tuszi nőt vesz feleségül
- tuszi nő lesz a szeretője

-tuszi nőt vesz fel titkárnőnek, vagy pártfogol ilyent

2. Minden hutunak tudnia kell, hogy hutu lányaink ti szteletreméltóbbak és megbízhatóbbak asszonyi szerepükben, feleségként és anyaként. Nincsenek náluk bájosabbak, tisztességesebbek és jobb titkárnők!

3. Hutu nők, legyetek éberek, térítsétek észre férjeiteket, testvéreiteket, fiaitokat!

4. Minden hutunak tudnia kell, hogy a tuszik bectelenek ügyeikben, csak saját etnikumuk hegemoniáját értékelik. Ezért áruló minden hutu, aki:

-üzleti ügyekben tuszival társul

-aki pénzét, vagy az állam pénzét egy tuszi vállalkozásába investálja

-aki pénzt kölcsönöz, vagy kölcsönvesz tuszitól

-aki üzleti ügyekben tuszinak kedvez (importengedélyeknél, bankkölcsönöknél, építkezésnél)

5. A stratégiai helyeket, mint például a politikai, adminisztratív, gazdasági, katonai és közbiztonsági posztok, a hutukra kell bízni.

6. Az oktatási szektorban (diákok, hallgatók, tanárok) hutu többség szükséges.

7. A ruandai fegyveres erőknél kizárólag hutukból kell állniuk. Az 1990-es háborús kísérlet megtanított minket erre. Egy katonának sem szabad tuszi nőt feleségül vennie.

8. A hutunak nem szabad szánalmat éreznie a tuszi iránt.⁶²

9. A hutuknak, bárhol is legyenek, egységesnek, szolidárisnak és hutu testvéreik sorsa iránt érdeklődőknek kell lenniük.

-A hutuknak, Ruandán belül vagy kívül éljenek is, állandóan keresniük kell a Hutu Ügy barátait és szövetségeseit, bantu testvéreikkel kezdve.⁶³

-A hutuknak mindig szembe kell szállniuk a tuszi propagandával.

-A hutuknak zártnak és ébernek kell lenniük közös tuszi ellenségükkel szemben.

10. Az 1959-es társadalmi forradalom, az 1961-es referendum és a Hutu Ideológia eszméit minden hutunak minden szinten oktatni kell. Minden hutunak terjesztenie kell az itt ismertetett elveket.

Minden hutu áruló, aki hutu testvérét üldözi, azért mert az megismeri, terjeszti, vagy tanítja ezt az ideológiát.”

Jegyzetek

¹ Idézi: Servilien M. Sebasoni, Les origines du Rwanda. L'Harmattan, 2000. p.65. (*az idézetet ford. T.Horváth Attila, a továbbiakban THA*) A *gandák* a mai Uganda területén lévő királyság népét jelentik. Megjegyzendő hogy a bantu nyelvekben ún. névszóosztályi prefixumokkal képezik az identitás társadalmi, nyelvi, és földrajzi aspektusait. Eszerint egy „*ganda*” nemzetiségű embert a *muganda* szó jelöli, ennek többes száma *baganda* (ami a „*ganda*” népet is jelöli), *luganda* a nép nyelvének a neve, *Buganda* (a mai Uganda egy része) a *ganda* nép által lakott földrajzi terület. Ez Ruandában: *munyarwanda* többes száma *banyarwanda* (tehát a ruandai nép), a nyelv *kinyarwanda*. A prefixumok specifikusabb kategóriákat is jelölhetnek (pl. az „emberek” névszóosztályának prefixumai, a „mu” és „ba” a már említett, az etnicitással összefüggő fogalmak mellett specifikusabb kategóriákat is jelölhetnek (pl. foglalkozásnevek) ezért a *muhutu* és a *mututsi* is a *munyarwandán* belüli kategória. Az európai leírásokban, főként az útleírásokban sok zavart okoz a következtelen névhasználat (ld. *mahutuk* Kandt szövegében: *bahutu* lenne a helyes forma). A magyarban a prefixumok nélküli írásformát követjük. Az idézetben említett többi név jól ismert szuahéli kereskedőkre utal.

² Speke az általa *bahumának*, a későbbi utazók által *himának* nevezett csoportot tartotta az egykori jövevények leszármazottainak, ennek ruandai megfelelői a tuszik. A magas tuszikról, alacsony hutukról és „gyermekded külsejű” tuákról szóló leírásra rengeteg példát találunk. A koloniális antropológia fiziológiai osztályozására szép példákat nyújtanak a gyarmati összeírások, éves jelentések:

Tua: „Öreg és elgyengült rassz, az eltűnés felé tart... a Mutwa nagyon jellegzetes testi jegyekkel bír: kicsi, zömök, izmos, a szőrzete nagyon fejlett, főleg a mellkason; az arca lényegében majomszerű, lapos orral, nagyon hasonlít az erdőben felbukkanó majmokhoz.” Rapport annuel du territoire Nyanza. (1925)

Hutu: „A hutuk nagyon jellegzetes bantuk... általában kicsik, zömökek. Nagy fejük, jovialis arcuk van, orruk nagyon lapos, ajkuk széles. Közlékenyek, zajosak, nevetgélők és egyszerűek.”

Tuszi: „Az igazi tuszinak nincs a bőrszínén kívül semmi a négerből. Magassága nagyon nagy, 180 cm a minimum, a 190 cm-es az átlagos, de sokan még magasabbak. A vékonysága jellegzetesen erősödik öregedésével. Fiatalkori vonásai nagy tisztaságot hordoznak: egyenes homlok, hajlott orr, finom ajkak mögött mutatkozik a villogó fogsor. A tuszi nők arcszíne általában sokkal világosabb, mint a férfiaké. Karcsúak és bájosak fiatalon és hamar meghíznak. Élénk intelligenciával rendelkeznek, és az érzelmek finomságával amely oly ritka a primitíveknél, ezenkívül a parancsolás és az önuralom képességével.” Rapport sur l'administration belge du Rwanda-Urundi. (1925) Mindhárom részletet idézi Gérard Prunier: Rwanda, 1959-1996: histoire d'un génocide, Dagorno, 1997. (*a részleteket ford. THA*)

³ Az 1884-1885-ben Berlinben 14 állam részvételével megtartott Afrika-konferencia szentesítette a kontinensen a már meglévő befolyási övezetek határait, másrészt újakat jelölt ki. Fontos kereskedelmi és a rabszolga- felszabadítást érintő megállapodásokat is kötöttek. A konferencia nagy nyertese II. Lipót belga uralkodó volt, aki ekkor fogadtatta el és kezdte el kiépíteni „Kongói Szabadállamát”, amely adminisztrációjához később Ruanda is tartozott.

⁴ Richard Kandt: Caput Nili. Eine empfindsame Reise zu den Quellen des Nils. Berlin, 1904. Idézi Catherine Coquio: Rwanda 1894-1994. Un exotisme colonial aux sources d'une idéologie génocidaire: Le mythe hamitique. p. 3. http://clevybosio.free.fr/aircrite/parutions/rwanda/Rw_CoquioHamit02.html (*a részletet ford. THA*)

⁵ Ezekén kívül sok más egyéb is volt, pl. egy férfi a területi elven szerveződő hadseregnek is tagja lehetett, és a nagycsalád, család kategória is nagy szerepet játszott.

⁶ Prunier, i.m. p. 24.

⁷ Arthur de Gobineau diplomata, orientalista, költő és irodalmár volt. Az „emberi fajok egyenlőtlenségéről” írott műve volt a legnagyobb hatású, Renan, Nietzsche, Chamberlain gyakran hivatkozott rá. A civilizációk hanyatlását a különböző fajok közötti keveredés bomlasztó hatásával magyarázta. Németországi recepciója szorosan kapcsolódik a náci mozgalom megerősödéséhez. Gobineau és náciizmus kapcsolatához magyarul ld.: Victor Klemperer: A Harmadik Birodalom nyelve. Budapest, 1984. és Poszler Görgy: Az angyal és a kard. Liget Könyvek, 2003.

⁸ Kevesen tudják, hogy Hám utódainak „négerekként” való leírása talmudista hagyomány. A Babilóniai Talmud Szanhedrin könyvében (VI. sz.) a történet szerint Hám nem egyszerűen kilesi, hanem kiheréli Noét. (Valószínűleg a bibliai történetben is ez lehetett eredetileg, csak kihagyták belőle ezt a mozzanatot,

mert a szövegek összeállítói túl drasztikusnak találták). E szerint a verzió szerint felébredve Noé azt mondja Hámnak: „Most már nem tudok negyedik fiat nemzeni. Pedig azt akartam, hogy majd annak a gyermekei szolgáljanak téged és testvéreidet! Ezért Kánaán, a te elsőszülötted lesz, akit ők szolgájukká tesznek. És mivel te az éjszaka feketeségében fosztottál meg attól a képességetől, hogy csúnya dolgokat műveljék, Kánaán gyermekei szülessenek csúnyának és feketének! Mivel csavargattad a fejedet, hogy nézegessed az én meztelenségemet, ezért unokáid haja csomókba kunkorodjon, és piros legyen a szemük. Mivel a te ajkad tréfálkozott az én szerencsétlenségemen, legyen duzzadt az ajkuk. És mivel te nem törődtél az én meztelenségemmel, járjanak meztelenül, és a férfiak nemző szerve legyen gyalázatosan hosszú.” Az e fajtához tartozó embereket négereknek nevezik; ősapjuk, Kánaán azt a parancsot hagyta rájuk, hogy kedveljék a tolvajlást és a paráználkodást, az urak iránti gyűlölet kovácsolja őket egymáshoz, és soha ne mondjanak igazat.» Robert Graves-Raphael Patai: Héber mítoszok: a Genézis könyve. Gondolat, 1969. pp. 107-108.

⁹ Mint például a vallásos búrok dél-afrikai letelepedése során, akik „egyik kezükben puskával, a másikban Bibliával” jelentek meg. Bernard Nantet: *Afrique: les mots clés*. Bordas, 1992. p. 98.

¹⁰ Arthur de Gobineau: *Essai sur l'inégalité des races humaines II.*, 1884, pp. 237-238. (a részletet ford. THA)

¹¹ Ezeket a gondolatokat ismételte meg Speke és von Götzen. Különös, de nem véletlen egybeesés, hogy egyes művekben a hamitákról kialakított kép mennyire egybeesik az árjákéval. Az árja, a hamita (és persze a bantu) kifejezést először a nyelvészek használták, nyelvcsaládokat jelöltek velük, majd átkerült a történészek és az etnológusok eszköztárába.

¹² Seligman: *Races of Africa*. London, 1930. p. 96. (az idézetet ford. THA) A Révai Nagy Lexikona egyébként már 1913-ban hasonlóan ír hamita szócikkében: „A nagytavak (*sic*) környékén élő hima és tusi törzsek hamiták, a felsőbbbségüket csekély számuk mellett is megtartották, a lenézett bantukkal nem házasodtak, bár nyelvüket elfogadták, és az ősi nyelvet egészen elfelejtették.”

¹³ 1914-ben pl. a misszionáriusokkal együtt 96 európai tartózkodik Ruandában. Prunier, i.m. p. 38.

¹⁴ Ahogyan de Lacger abbé írta: „Ruanda, szerencséjére meg tudta magát őrizni egy fél-civilizáció inváziójától, amely túl közel volt saját barbarizmusához, így fenntartotta magát az igazi civilizációnak.” Idézi Sebasoni, i.m. p. 68. (ford. THA) A civilizációk hierarchiája szintén visszatérő gondolat: ebben az összefüggésben az iszlám „fél-civilizáció.”

¹⁵ Az iskola tanulóinak etnikai megoszlása jól jellemezte az oktatáspolitikát. 1932-ben 45 tuszi, 9 hutu és 14 kongói, 1954-ben 63 tuszi, 19 hutu (Ruandából és Burundiból egyaránt), valamint 3 kongói tanulója volt az iskolának. (Kongó szintén belga gyarmat volt, ezért képeztek ide is tisztviselőket.)

¹⁶ Idézi Prunier, i.m. p. 40.

¹⁷ Ruandát az „ezer domb országának” is nevezik. A dombokon a földrajzi viszonyokat kiaknázó mezőgazdasági munkamegosztás szerveződött az évszázadok során. A felső szintek inkább legelők, az alsók megművelt földek voltak, tehát hutuk és tuszik egymás szomszédságában éltek. A keveredés, közelség ténye, a hutu és tuszi „ország” hiánya egyrészt megkönnyítette az etnikai villongások idején a két csoport „egymásra találását”, másrészt fontos érvként szolgál azoknak, akik a két csoportnak a prekolonális időszakban meglévő „társadalmi szimbiózisáról” beszélnek.

¹⁸ Előfordult, hogy a belgák a tuszi főnököt hutu alattvalói szeme láttára korbácsolták meg, hogy intenzívebb munkára ösztönözzék, aki hutu emberein torolta meg a megaláztatást.

¹⁹ Az *ubuhake* korábban egy sajátos „szarvasmarha-lizing” volt. Maga az intézmény, mint a későbbi kutatások bebizonyították, az 1800-as évek elején keletkezhetett és eredetileg csak tuszi ágazatok közötti szerződést jelentett, amely a befolyásosabb, gazdagabb ágazatnak a szegényebb feletti védnökségét szimbolizálta. Később, ha nem is kizárólagosan, főleg tuszik adtak bérbe marhákat hutuknak. A bérbevevő köteles volt gondozni az állatokat, cserébe – bonyolult szabályoknak megfelelően – tejet, esetleg borjakat kaphatott. A koloniális szemléletű, a tuszik szerepét eltúlzó történetírás a tuszik ügyességének, ravaszságának jelképét, vagy éppen a tuszik hutuk iránti jó szándékának kifejeződésként látta benne. A hutukat favorizáló szemlélet éppen ellenkezőleg, a tuszi kizsákmányolásnak, a hutuk megalázásának legszörnyűbb mozzanataként értékelte. Az *ubuhake* természetesen olyan intézmény volt, amely bonyolult szabályokra épült és a körülményektől függően lehetett előnyös vagy hátrányos bármelyik fél számára.

²⁰ Prunier, i.m. p. 50.

- ²¹ A „nagy tuszik” főleg a gazdag, az uralkodó dinasztiahoz kötődő arisztokraták voltak, de nem minden tuszi volt ilyen. A „kis tusziknak”, tehát azoknak, akiknek korábban sem vagyonuk, sem befolyásuk nem volt, kapóra jött az európai hatalomátalakítás, mert a korábban hiányzó hatalomhoz juthattak
- ²² Az 1945-ös manchesteri pánafrikai kongresszuson, ahol az afrikai értelmiség krémje jelent meg, sokan a száz éves időtávlatot látták reálisnak a teljes függetlenség eljöveteleig. Amikor Belgiumban valaki 1957-ben Kongó harminc éves időtávlatban történő függetlenségéről írt egy újságcikkben, veszélyes felforgatónak bélyegezték. Kongó három év múlva független lett.
- ²³ 1952-ben történt az első helyi származású püspök beiktatása.
- ²⁴ Note sur l'aspect social du problème racial indigène au Rwanda. 24. mars. 1957. A kiáltvány szövegét több könyv is közli, pl.: C.M. Overdulse: Rwanda, un peuple avec une histoire. L'Harmattan, 1997. pp. 98-111. (A részletet ford: THA) Interneten: <http://129.194.252.80/catfiles/0982.pdf>
- ²⁵ Az utóbbi kitétel arra utal, hogy a belgák a huszas évek reformjai során kötelezővé tették az igazolványokban az etnikai hovatartozás megjelölését.
- ²⁶ Kevés olyan afrikai állam volt, ahol az utolsó európai gyarmati hivatalnokok diadalmenetben járták be az országot, mint Ruandában tették a függetlenség kivívásának tíz éves évfordulóján. Logiest és Harroy emlékirataiból egyértelműen kiderül, hogy küldetésnek érezték az „elnyomott hutuk felszabadítását a tuszi uralom alól”. Azt a (hutu) forradalmat, amit alig egy emberöltővel korábban Léon Classe egyházi és gyarmati vezetőként mindenáron el akart kerülni, ekkor már maguk a belgák segítették kibontakozni. Az eseményekről részletesen ld.: Sebasoni, i.m. pp. 190-223.
- ²⁷ 1966-tól Ruandában egypártrendszer vezetnek be.
- ²⁸ 1964-re több mint 330 ezer menekült élt Ruandán kívül, ebből 200 ezer Burundiban. Ruanda ekkori lélekszáma hárommillió fő körül mozgott, de később drámai népességrobbanás zajlott le, amely egy ebben a tanulmányban nem tárgyalt összetevője volt a válságoknak. Prunier i. m. p. 81.
- ²⁹ Jean-Pierre Chrétien: Hutu et Tutsi au Rwanda et Burundi. p. 142. In Jean-Loup Amselle- Elikia M'Bokolo (dir.): Au coeur de l'ethnie. Ethnie, tribalisme et État en Afrique. La Découverte, 1985. Mások szerint a Ganwa hercegi klánokat jelentett, és a három kategória melletti negyedik volt.
- ³⁰ Őket nevezik „inyenzinek”, ami csótányt jelent. A név arra utalhat, hogy ez a rovar nappal visszahúzódik, csak éjjel aktív, éjjel támad. Egyesek szerint (Sebasoni, i.m. p. 143.) ez a névadás tudat alatt az ellenségkép dehumanizálódásának első jelét mutatja, ami olyannyira látványossá vált később a tuszik elleni kegyetlenkedések során.
- ³¹ A harmadik csoport, a tua az egy százalék körüli lélekszámával semmiféle stratégiai jelentőséggel nem bírt és általában kikerült a politikusok látóteréből, sőt a véres konfliktusok gyakran nem is érintették. Ettől függetlenül a tuákkal szembeni előítéletek léteztek és léteznek, a hagyományos társadalomban az igazi törés a „társadalmon kívüli” tuák és a másik két csoport között volt. Sebasoni, i.m. pp. 24-26.
- ³² Claudine Vidal: Situation ethniques au Rwanda. p. 171. In: J. L. Amselle - E. M'Bokolo (dir.): Au coeur de l'ethnie: ethnies, tribalisme et État en Afrique. La Découverte, 1985.
- ³³ Amit a gyakorlatban nehéz volt betartani, hiszen nagyon kevés volt a képzett szakember.
- ³⁴ Jean-Pierre Chrétien: „Presse libre” et propagande raciste au Rwanda: Kangura et „les 10 commandements du Hutu”. Politique africaine, n. 42, 1991. pp. 109-120.
- ³⁵ Kayibanda börtönben hal meg egy év múlva, valószínűleg megmérgezték. Természetesen voltak tusziellenes akciók is, de ezek –legalábbis a későbbi események tükrében- nem voltak igazán jelentősek. A puccs erőszakmentességét azzal is magyarázhatjuk, hogy a közgondolkodás a mwami (vagy most már az elnök) egészségi állapotát az egész ország prosperitásával hozta összefüggésbe. Tehát azzal, hogy hatalomra került egy új, erős ember, az országot már nem fenyegette veszély a kormányzás folytonossága nem szakadt meg. Prunier, i.m. p. 81.
- ³⁶ Prunier, i.m. p. 97. A „bourgmestre” elnevezés –csakúgy, mint a közigazgatás megszervezése- belga örökség.
- ³⁷ Habyarimana szerette, ha demokratának tartják: az 1983-as „demokratikus” választásokon 99,8, öt évvel később 99,98 százalékot kapott.
- ³⁸ Michel Cuignet in „Enquete sur la tragédie rwandaise” (1990-1994) Assemblée nationale (France) Mission d'information commune, T. III, Auditions, vol.1. pp. 163-177, Paris, 1999.
- ³⁹ Prunier, i.m. pp. 85-86.
- ⁴⁰ Kagame két éves volt, amikor szülei menekültként Ugandába kerültek.

⁴¹ Cuignet, i.m. p. 165. A kérdéses időszakkal kapcsolatos kronológiát lásd: Jean-Pierre Chrétien: *Le défi de l'ethnisme: Rwanda et Burundi: 1990-1996.* (Karthala, 1997.) függelékében

⁴² Mitterrand jó kapcsolatot ápol Habyarimanával, aki a francia politika „Fashoda-komplexusát” kihasználva segítséget kap Franciaországtól. A kifejezésben szereplő Fashoda egy város a mai Szudán déli részén, ahol Franciaország és a Brit Birodalom majdnem háborúba keveredett 1898-ban, miközben afrikai gyarmatbirodalmuk növelésén fáradoztak. A Fashoda-komplexus a mindenkor francia vezetés túlérzékenységre utal, és a kifejezésben francia Afrika-politikának a britektől való féltelme jelentkezik: azzal, hogy Ugandából anglofon erők támadják meg a frankofon Ruandát, kissé olyan, mintha Franciaország ellen indult volna akció. Franciaország a hetvenes évektől folyamatosan pénzeli Ruandát. A ruandai hadsereg a 80-as évek végén mindössze 5000 főt számlált, ez 1994-re 40000 főre nőtt. Mehdi Ba: *Rwanda, un génocide français. L'esprit frappeur*, 1997. p. 17.

⁴³ A szervezetnek eredetileg angol neve volt, a forrásokban ezért gyakran RPF (Rwandese Patriotic Front).

⁴⁴ A „Hutu Power” ideológiáját az 1992-ben alapított CDR (Coalition pour la défense de la République) nevű párt képviseli a legerőteljesebben, ami ekkor lép koalícióra a korábbi állampárttal. Az irányzat szellemiségét a legjobban a „Hutu Tízparancsolatot” fejezte ki, lásd a Mellékletben.

⁴⁵ Az „akazu” kifejezést gyakran klánnak fordítják, hasonló értelemben, mint az iraki „tikriti klán” esetében, de ez a szó eredetileg „házanepet” jelent, és a köznyelvben az elnök családtagjai iránti protekcionizmusára utal.

⁴⁶ Mehdi Ba, i.m. p. 11.

⁴⁷ Mehdi Ba, i.m. p. 12. A nemzetközi közösség tudomást szerezhetett a készülő népiirtásról. Az ENSZ egyik, Ruandában tartózkodó katonatisztje, a kanadai Roméo Dallaire tábornok egy, a hutu politikai elithez tartozó személytől pontos értesítéseket szerzett arról, hogy a korábbi állampárt félkatonai szervezete, az Interahamwe kiképzéseket szervez, és listákat állít össze a hutu ellenzékiekről és a tuszikról, de felettesei nem vették komolyan a figyelmeztetését. Különös aktualitása van ennek a ténynek most, amikor (2004 márciusában) a kiújuló albán-szerb konfliktus előtt hasonló eset zajlott le: az ENSZ terepen dolgozó munkatársainak januári vészjelzéseit, a konfliktuskezelés eredményeit mindenáron felmutatni kívánó felsőbb ENSZ-vezetés nem vette figyelembe.

⁴⁸ Máig nem teljesen tisztázott, hogy kik követhették el a merényletet, mivel a ruandai hadsereg és az FPR egyaránt rendelkezett föld-levegő rakétákkal. Mivel Habyarimana diktátor volt, rengeteg ellenséget szerzett az idők folyamán. Egyes szemtanúk szerint a merénylet végrehajtói európai zsoldosok lehettek, akiket helyi erők béreltek fel. Az FPR-hez közelállók szerint – és ez a verzió eléggé valószínű – az Akazu és a Hutu Power szélsőségei tervelhették ki a merényletet, hogy ennek ürügyén megkezdhesék a már kitervelt népiirtást. Ezt a gyilkosságok elkövetésének szervezettsége és gyorsasága bizonyít, másrészt egyes Akazu-politikusok korábban arra tett homályos célozgatásai, hogy „áprilisban történni fog valami”. Mások, főleg hutu emigránsok szerint az FPR volt a tettes, hogy precedenst teremtsen a beavatkozásra. Mivel a ruandai közvélemény a kölcsönös bizalmatlanság miatt az összeskűvés elméleteknek könnyen hitelt ad, nehéz olyan vizsgálatot indítani, amelynek eredményét mindenki elfogadja. A kérdést bővebben lásd: Mehdi Ba, i.m. pp. 52-63.

⁴⁹ Chrétien: *Le défi...* p. 94..

⁵⁰ A „munka” kifejezés nem véletlen: hasonlóan a korábbi évtizedek etnikai tisztogatásaihoz, az elkövetők gyakran a „dolgozni” vagy „szemetet takarítani” eufémizmussal jelölték tevékenységüket. Chrétien, *Le défi de l'ethnisme*. p. 94.

A népiirtók bűneit vizsgáló arushai nemzetközi bíróság azóta „a médiában keltett gyűlöletért” életfogytiglani börtönre ítélt több újságírót, értelmiségit. Közöttük van az igen különös pályát befutó Ferdinand Nahimana is. A kiváló történész doktori disszertációját, melynek tárgya az északi hutu államok története volt, a Sorbonne-on védte meg a nyolcvanas években. Hazájába visszatérve Habyarimana bizalmasa és a Hutu Power sokat idézett ideológusa lett. Az RTLM egyik alapító atyjaként és a népiirtás egyik legfőbb felelőseként ítélték életfogytiglani börtönre. Az RTLM rádió gyakran hívta fel hallgatóit a „munkára”: „A sírok még nincsenek egészen tele (...) A tuszik el fognak tűnni a föld felszínéről, lassanként megsemmisülnek. Gyertek barátaim, ünnepeljük a tuszik kiirtását! Isten meg fogja jutalmazni az igazakat...” Mehdi Ba, i.m. p.20.

Az eseményekről magyarul olvasható kevés mű egyike: Huguette de Broqueville: *Uraho? Élet és halál Ruandában.* Harmat, 1999.

⁵¹ A miniszterelnököt, Agathe Uwlingiyimanát védő tíz belga katonát megölték, ennek hatására döntött a belga parlament úgy, hogy mivel az arushai egyezményben megszabott tűzszünetet képtelenség betartatni, vissza kell vonni a kéksisakosokat. Hasonló véleményen volt a MINUAR gerincét (900 fő) adó Bangladesh is. A kontingens tevékenységéről lásd: Rapport d'information sur les opérations militaires menées par la France, d'autres pays et l'ONU au Rwanda entre 1990-1994. pp. 298-311. interneten:

<http://www.assemblee-nat.fr/dossiers/rwanda/telechar/telechar.asp>

A ruandai események „polgárháború” vagy „népirtás” voltáról való vita sok afrikai politikus és értelmiségi szemében máig az ENSZ (és az USA) felelősségének, a válságkezelés elodázásának a jelképe. A szeptember 11.-e utáni katonai offenzívák Afganisztán és Irak ellen és ezek hiánya a világpolitikailag-gazdaságilag súlytalan Ruandában, máig meghatározzák a „perifériális Afrikáról” szóló diskurzust.

⁵² Érdekesség, hogy a kormány nagy része hutu, több tagja a kinyarwanda mellett nem a franciát, hanem az angolt beszéli.

⁵³ Az offenzíváról lásd: Rapport sur... pp. 311-349. A jelenlegi ruandai kormány az akciót a francia kormány Habyarimanát és körét támogató politikájának szerves folytatásaként értékeli.

⁵⁴ A tanulmánynak nem lehet célja, hogy a Nagy Tavak vidékének az 1994 óta tartó, igen szövevényes politikai eseménytörténetét akár csak vázlatosan is ismertesse, ezért elsősorban a korábbi időszakok hutu-tuszi diskurzusához kapcsolódó fejleményeket mutatja be. A kérdéshez lásd: José Kagabo: Les crises de l'Afrique centrale. http://www.grep-mp.org/conferences/Afrique_Centrale.htm

A kongói helyzettel kapcsolatban: Benkes Mihály István: A kongói válság történeti gyökerei – a mobutizmus politikai hagyatéka, Kül-Világ folyóirat, 2004/1. www.kul-vilag.hu

⁵⁵ Az 1996 októberében Kongóban kitörő Banyamulenge lázadás eredményeként a menekülttáborok nagy része felbomlik, és közel 700 ezer hutu tér vissza Ruandába.

⁵⁶ Az Arushai Nemzetközi Bíróság pereinek bőséges dokumentációi az interneten is hozzáférhetőek: <http://www.ict.org/>

⁵⁷ A kormánynak a Gacaca-bíróságokkal kapcsolatos hivatalos álláspontját (propagandáját) lásd a Jeune Afrique 2002. április 14. számának mellékletét. Az Amnesty International értékelése 2002 novemberében készült el: <http://web.amnesty.org/library/Index/ENGAFR470072002?open&of=ENG-RWA>

A bíróságok felállítása rengeteg vitát váltott és vált ki. A kormány a „kisebbségi rosszként” értékeli, mivel a hagyományos bíróságok képtelenek belátható időn belül igazságot szolgáltatni a nagyszámú fogolynak. Az ellenzék (az emigránsok is) azt vetik a rendszer szemére, hogy csak a tuszik és mérsékelt hutuk ellen elkövetett bűnöket veszi figyelembe, az FPR általi megtorlásokat nem tekintik a Gacaca által vizsgálható kategóriának, hanem a megszokott bírósági eljárás körébe tartozónak tekinti, pedig nagyon sok atrocitást követett el az FPR is.

⁵⁸ Frédérique Letourneux: „La tolérance à marche forcée” in. Jeune Afrique, 2002. április 14. pp. 58-60.

⁵⁹ Ruandában néhány hónappal ezelőtt engedélyezték újra a kereskedelmi adók működését. A 2003 augusztusában újjáavasztott Paul Kagame a szavazatok több mint 94 százalékát megkapta, amelyet a hutu emigráns szervezetek -és a független megfigyelők is - a kormány nyomásával és a szűk pórázon tartott ellenzék ellehetetlenítésével magyaráznak.

⁶⁰ A lap a kormány sajtóliberalizálási törekvések eredményeként jött létre néhány hónappal korábban. Újságírói ellen szintén eljárás folyik az arushai nemzetközi bíróságon. A később letartóztatott Hassan Ngezét, aki a főszerkesztő volt, 1996-ban Kenyában egy interjúban azt nyilatkozta: „Nem bánok semmit. Azt bánom csak, hogy nem azt tettem, amit tennem kellett volna. Mert a háború folytatódik.” Mehdi Ba, i.m. p. 52.

⁶¹ A teljes szöveget közli Chrétien: „Presse libre” et propagande raciste au Rwanda. Kangura et „les 10 commandements du Hutu”, Politique Africaine, n 42, 1991. pp. 109-120 (a részletet ford. THA)

⁶² Ezt a kitételt idézik a kutatók a leggyakrabban, mint a későbbi kegyetlenkedéseknek az ígéretét.

⁶³ A „bantu testvérek” kifejezés használata nagy tanulsággal szolgál azoknak, akik a politikai identitások és hívószavak születését vizsgálják: „bantu” identitás a prekoloniális afrikai társadalmakban soha nem volt, lévén, hogy egy Európánál is nagyobb földrajzi területen több száz különböző nyelvet beszélő népek csoportjáról van szó. A függetlenség kivívása után több afrikai politikus, például a gaboni Omar Bongo beszélt a bantu civilizáció kapcsán közös politikai érdekekről.